

УДК:327.5(477+470):341.223.2(477.75)
DOI:10.24144/2078-1431.2020.2(25).57-69

Іван Артёмов,
кандидат історичних наук, доцент,
директор НН Інституту євроінтеграційних досліджень
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

АНЕКСІЯ КРИМУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА НАЦІОНАЛЬНУ БЕЗПЕКУ УКРАЇНИ

Стаття є продовженням комплексного дослідження автором сучасної проблематики зовнішньої політики України в умовах анексії Криму та війни на Донбасі.

Розглянуто причини, наслідки та значення втрати Криму для України, наголошено, що захоплення Криму відбулося в ході «гібридних дій» РФ. Обґрунтовано, що базування Чорноморського флоту Росії в Криму та особливий статус м. Севастополь стали основою для початку агресії РФ та захоплення Криму.

Наведено приклади реагування світової громадськості на окупацію Криму, дані щодо втрат РФ від санкцій ЄС та США для економіки Росії.

Окреслено перспективи реінтеграції Криму на базі висловлювань з цього питання Президента України В. Зеленського, спікера ВР Д. Разумкова, прем'єр-міністра з питань реінтеграції Криму і Донбасу О. Резнікова тощо. Висвітлено загальне бачення шляхів мінімізації існуючих викликів з урахуванням місця і ролі України в сучасному геополітичному просторі.

Ключові слова: анексія Криму, Чорноморський флот, «гібридна війна», виклики для України, причини та наслідки окупації Криму, шляхи мінімізації викликів.

The article is a continuation of a comprehensive study by the author of modern issues of current problems of Ukraine's foreign policy in the context of the annexation of Crimea and the war in Donbass.

The article considers the causes, consequences and significance of the loss of Crimea for Ukraine, emphasizing that the capture of Crimea by «green men» in the course of «hybrid actions of the Russian Federation. It was emphasized that the base of the Russian Black Sea Fleet in the Crimea and the special status of the city of Sevastopol were the basic basis for the beginning of the Russian aggression and the consequences of the capture of Crimea.

Examples of the world community's response to the occupation of Crimea are given, as well as data on Russia's losses from EU and US sanctions on the Russian economy.

Carefully formulated conclusions about the prospects of reintegration of Crimea were made, based on the statements of the President of Ukraine V. Zelensky, the Speaker of the Verkhovna Rada D. Razumkov, the Prime Minister for Reintegration of Crimea and Donbass O. Reznikov, etc. The general vision of ways to minimize the existing

challenges taking in to account the place and role of Ukraine in the modern geopolitical space is outlined.

Keywords: *annexation of Crimea, Black Sea Fleet, «hybrid war», challenges for Ukraine, causes and consequences of occupation of Crimea, ways to minimize challenges.*

Російська збройна агресія кардинально змінила військово-політичну обстановку як довкола України, так і на європейському континенті. Анексія Криму стала домінантою впливу Росії щодо України за рівнем воєнної загрози у зв'язку з нарощуванням на його території надпотужного російського військового угруповання.

Актуальність теми полягає в тому, що анексія Криму РФ має глобальні наслідки як для України, так і для Європи, адже було порушено базові принципи післявоєнного світоустрою щодо кордонів між державами. Створено прецедент порушення міжнародної стабільності, коли між потужними геополітичними гравцями реальною є нова домовленість щодо перерозподілу спірних територій, як це було з пактом Молотова-Ріббентропа перед початком Другої світової війни. З'явилися нові виклики перед міжнародною спільнотою, зокрема [1]:

- руйнування регіональної і глобальної систем безпеки;
- зростання ймовірності застосування сили у вирішенні спорів між державами;
- створення чергового «замороженого» конфлікту в Європі;
- посилення політико-економічної конфронтації за віссю Захід-РФ.

Міжнародні структури безпеки виявили свою неготовність до поточного розвитку подій в Україні. Ключові елементи європейської та євроатлантичної безпеки – НАТО, ЄС, ОБСЄ – шукають термінові відповіді на регіональні та глобальні загрози, що виникли внаслідок дій Росії, – відзначав В. Горбулін [2]. Неспроможність міжнародних організацій ухвалювати і реалізувати своєчасні та адекватні рішення для розв'язання кризових ситуацій у регіоні свідчить про низьку здатність існуючих глобальних і регіональних безпекових механізмів, ставить питання про необхідність їх реформування і адаптування до сучасних тенденцій світового розвитку [2].

Мета дослідження проблем, пов'язаних з анексією Криму, полягає у розкритті головних передумов, що привели до агресії РФ, тенденцій розвитку ситуації в Україні у період незалежності та закономірностей їх розвитку.

Передбачається здійснення комплексного аналізу процесів та чинників, які обумовили формування ідеї партнерства українсько-російських взаємовідносин на основі Великого договору між Україною та Росією, а також обґрунтування геополітичного значення агресивних дій РФ, у результаті яких був анексований Кримський півострів.

Дослідження покликане зробити відповідні висновки щодо наслідків агресивних дій РФ для України та глобальної безпеки в Європі, впливу на геополітичну ситуацію у світі, факторів, що перешкоджають вирішенню проблем у Криму.

Історіографія проблематики. Важливою складовою дослідження проблематики анексії Криму стало опрацювання вітчизняних і зарубіжних видань, у яких висвітлюються складові проблеми, питання еволюції українсько-російських відносин після отримання Україною незалежності.

У науковому доробку багатьох дослідників проблем, пов'язаних з анексією Криму, особливе місце, на наш погляд, належить працям В. Горбуліна [2; 3], О. Власюка, В. Власюка, Є. Лібанової, О. Литвиненка, Т. Березовця [4], Ю. Мателешка [5], І. Тодорова [6] та ін. У публікаціях названих авторів, глибоких за змістом і багатих на критичний аналіз, сформовано потужну методологічну платформу дослідження проблем, пов'язаних з анексією Криму Росією.

При підготовці статті враховувались результати досліджень провідних ЗМІ [7].

Об'єктом наукової розвідки є процеси розвитку сучасного стану проблематики анексованого Криму, їх трансформації в умовах реалізації Мінських домовленостей і становлення нових геополітичних відносин та зовнішньополітичних орієнтацій України.

Основні передумови анексії Криму. Росія замислювалася щодо анексії Криму ще з часів розпаду СРСР. Так, вже в останні роки існування Радянського Союзу під час так званого Новоогарьовського процесу здійснювалася політика підвищення статусу автономних республік. Кримська область була перетворена на Кримську АРСР 22 березня 1991 року. Тоді на найвищому рівні планувалося, що Кримська АРСР підпише угоду про Союз Суверенних Держав незалежно від Української РСР. Проводилася фальсифікація історії Криму в ЗМІ та масовій свідомості кримчан і росіян. Змінювалася демографічна ситуація на півострові, зокрема у спосіб переселення до Криму та особливо до м. Севастополя військових пенсіонерів з Росії.

Активна русифікаторська політика в Криму здійснювалася місцевим керівництвом і протягом років незалежності, зокрема в спосіб штучного обмеження можливості отримання українським населенням Криму освіти державною (українською) мовою, зменшення кількості українських навчальних закладів з викладанням українською мовою.

Усе це створювало підґрунтя для антиукраїнських, сепаратистських настроїв у Криму та сприятливе середовище для діяльності російських спецслужб, зазначав В. Горбулін.

Після розпаду Радянського Союзу і проголошення Україною незалежності пріоритетними завданнями зовнішньополітичної концепції Росії стали збереження територіальної цілісності і незалежності, забезпечення умов для розвитку ринкової економіки і входження в світове товариство. Проте російська влада всі роки незалежності України створювала імідж специфічного бачення України як незалежного самостійного актора на міжнародній арені. Особливої уваги набуло широке коло питань формування нового порядку двосторонніх відносин, головним з яких було питання Криму у складі України та проблеми, що виникли у зв'язку з базуванням Чорноморського флоту в м. Севастополь.

Незважаючи на те, що з 1991 року Чорноморський флот перейшов під контроль України, частина офіцерів не визнала підпорядкування українській владі. Ще в січні 1992 року Б. Єльцин заявив: «Чорноморський флот був, є і буде російським. Ніхто у Росії його не відбере, у тому числі і Кравчук». Щоправда, вже 28 січня позиція різко змінилася. Б. Єльцин відвідав кораблі ЧФ на зовнішньому рейді Новоросійська, де виступив перед командуванням флоту і пом'якшив свою позицію: «Позиція російського керівництва відносно долі флоту не може бути байдужою». 21 травня 1992 року в РФ прийняли постанову № 2809-1 «Про правову оцінку рішень державної влади РРСФР зі зміни статусу Криму, прийнятих у 1954 р.», згідно з якою постанова Президії Верховної Ради РРСФР «Про передачу Кримської області зі складу РРСФР до складу Української РСР» була визнана такою, що «не має юридичної сили з моменту її прийняття»; З'їзд народних депутатів РФ доручив Верховній Раді РФ розглянути питання про статус Севастополя, і 9 липня 1993 року на виконання цього доручення ВР РФ постановою «Про статус міста Севастополя» оголосила федеральний статус міста [8].

Разом із цим Б. Єльцин заявив Президенту України Л. Кравчуку, що за будь-яких спроб України змінити статус Чорноморського флоту РФ візьме флот під свою юрисдикцію.

У другій половині червня 1992 року відбулася знакова зустріч представників України і РФ з приводу розподілу Чорноморського флоту.

Україна і Росія домовилися про створення на базі ЧФ двох флотів – російського і українського, проте на перехідний період ЧФ повинен був залишатися під об'єднаним командуванням, а військовослужбовці, призовані для проходження служби на ЧФ, –приводитися до присяги тієї держави, громадянами якої вони є. Однак це також не дало результатів, і обидві сторони лише посилили боротьбу за особовий склад флоту.

З метою зняття напруги та чіткого визначення шляхів подальшої долі Чорноморського флоту в серпні 1992 року президентами України і Росії було підписано важливу Угоду між РФ та Україною про принципи формування ВМС України та ВМФ Росії на базі колишнього СРСР [9]. Згідно з цією угодою, Чорноморський флот мав бути розділений на 2 частини. Але вже у квітні 1993 року в РФ дедалі наполегливіше поширюють тези про єдиний (спільний) або лише російський Чорноморський флот. Окрім домовленостей президентів, міністри закордонних справ двох країн підписали ще дві угоди: про розділ зарубіжного майна і про безвізовий проїзд між країнами. На зустрічі були також вироблені основні принципи майбутнього широкомасштабного договору між Росією і Україною.

18 червня президенти зустрілися в Москві, де підтвердили попередні рішення про майбутній розділ ЧФ за схемою 50 на 50 впродовж 1993-1995 років включно, а також доповнили їх підписанням угоди про розділ не лише кораблів флоту, але і берегової інфраструктури. Наступним кроком з приводу проблеми флоту стала зустріч, що відбулася 3 серпня в кримському містечку Масандра. Президенти поставили завдання главам своїх урядів і усамітнилися для бесіди віч-на-віч.

Л. Кравчук запропонував такий порядок розгляду питань: спочатку проблема створення об'єднаного командування ЧФ, згодом ядерне роззброєння, наприкінці – борги України за газ. В. Чорномірдин жорстко наполіг – спершу розглянути питання боргів за газ, а проблеми ЧФ – у кінці. «Такий порядок розгляду питань для України виявився абсолютно неприйнятним, тому що переконливої позиції в українського керівництва щодо оплати боргів за газ просто не було, як і грошей. Тому все подальше виглядало як ультиматум – «розірвавши на шматки» українську сторону за газові борги, про які більшість делегації нічого не знала, у росіян «ніби випадково» виникає ідея розрахуватися за газові борги флотом». При цьому українська сторона нібито погодилася продати і флот, і територію, на якій розміщена флотська інфраструктура. Л. Кравчук пом'якшив ці заяви, сказавши, що Україна «може розглянути» питання про продаж своєї частини флоту Росії, але жодних зобов'язуючих рішень з поділу флоту й продажу Росії української частини ЧФ не було прийнято.

Українські військові сприйняли Масандрівській протокол з відвертим розчаруванням. Б. Єльцин зумів використати «масандрівську перемогу» в питанні ЧФ для збудження патріотизму й консолідації росіян у його внутрішньополітичній боротьбі з Верховною Радою РФ. Розстрілявши з танків Білий дім і подавивши опозицію, Єльцин зумів завоювати симпатії росіян і переміг на виборах 1996 року.

Л. Кравчук, навпаки, втратив популярність і підтримку патріотів, військових, кримчан. Він програв спровоковані цією політичною поразкою позачергові президентські вибори 1994 року, коли переміг Л. Кучма [10].

Зазначимо, що статус Чорноморського флоту Російської Федерації в Україні, його основні параметри, умови перебування та порядок розрахунків визначалися трьома основними документами:

- Угодою між Російською Федерацією та Україною про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України (Угода про статус ЧФ);
- Угодою між Україною та Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту та перебування Чорноморського флоту Російської Федерації (Угода про поділ ЧФ);
- Угодою між Урядом України і Урядом Російської Федерації про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту та перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України (Угода про розрахунки за ЧФ).

Усі три були підписані у 1997 році та набули чинності у 1999 році. Ці документи мають рамковий характер і з конкретних питань відсилають або до українського законодавства, або до окремих угод між сторонами. Останніх було передбачено принаймні десять. Існує також низка допоміжних нормативних актів, які не згадуються у базових угодах [11].

Ще однією передумовою анексії Криму став статус м. Севастополь. Спираючись на те, що місто було закладене після приєднання Криму до Росії у 1783 році для базування російського Чорноморського флоту, а також аргументуючи фактами, що під час Кримської війни у 1854-1855 рр.

Севастополь був ареною запеклих морських битв, Росія поставила умову про особливий статус міста. Додатковими аргументами були й подвиги захисників Севастополя у 1941-1944 рр., що дало підстави назвати його символом «слави російських моряків».

9 липня 1993 року російський парламент прийняв постанову «Про статус міста Севастополя», в якій наголошувалось, що місто має перебувати у російському підпорядкуванні, оскільки при передачі Кримської області в 1954 році зі складу Росії до складу України Указ Президії Верховної Ради РРСФР 1948 року про безпосереднє підпорядкування Севастополя Російській Республіці не визнано таким, що втратив чинність.

Набуття статусу Севастополем військово-морської бази російського Чорноморського флоту та домовленості щодо його перебування значно більше задовольняли РФ, ніж Україну.

Наступним важливим етапом активізації зовнішньополітичного тиску на Україну стали так звані Харківські угоди, які безпосередньо стосувалися Криму. Президенти України та Росії В. Янукович та Д. Медведев 21 квітня 2010 року підписали в Харкові угоди, які передбачали перебування Чорноморського флоту в м. Севастополь до 2042 р. з наступним автоматичним продовженням на чергові п'ять років. Була передбачена вартість перебування ЧФ у розмірі 100 млн. дол. щорічно. Але головним політичним «тріумфом» Росії стало те, що, згідно із Законом України від 2 липня 2010 року, Україна задекларувала позаблоковий статус держави. Позаблоковий статус став державним «шлагбаумом» на шляху до НАТО. Почалося активне згортання програм євроатлантичної інтеграції.

Харківські угоди активізували опозиційний рух щодо правління В. Януковича, який, в кінцевому підсумку, став «основою» Революції гідності у 2013 році.

Хронологічно події, що відбувались в Криму, які призвели до окупації, виглядають так:

- **20 лютого 2014 року** – початок збройної агресії, зафіксований на відомчій медалі Міноборони Росії «За повернення Криму»;
- **23 лютого** – найбільший мітинг проросійських сил у Севастополі;
- **24 лютого** – кораблі ВМФ РФ, які здійснювали охорону морської акваторії в районі проведення Сочинської олімпіади, прийняли на борт в Новоросійську «зелених чоловічків» (російських військовослужбовців без розпізнавальних знаків ЗС РФ, яких використовували для захоплення адміністративних будівель та блокування українських військових частин на території АРК та Севастополя) з бойовою технікою та вийшли курсом на Севастополь;
- **26 лютого** – мітинги під Верховною Радою АРК: один – проросійських організацій з вимогою автономії у складі Росії (близько 2 тисяч учасників), інший – місцевих українських патріотів і кримських татар за територіальну цілісність України (зібрав 5–10 тисяч учасників);
- **27 лютого** – російські військові без розпізнавальних знаків заблокували парламент та уряд АРК у Сімферополі;

- **28 лютого** – Верховна Рада Автономної Республіки Крим під наглядом російських військовослужбовців із 31-ї десантно-штурмової бригади ЗС РФ проголосувала за проведення референдуму про статус Криму, призначила представника партії «Русское единство» Сергія Аксьонова головою уряду Криму;
- **16 березня** – відбувся псевдореферендум про статус Криму. Зрежисований Росією захід бойкотували кримські татари та проукраїнськи налаштоване населення. За оголошеними організаторами результатами, 96,77% учасників проголосували «за возз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації». Конституційний Суд України визнав неконституційною постанову Верховної Ради АР Крим, згідно з якою провели референдум;
- **18 березня** – підписання Договору про прийняття Республіки Крим до складу Росії;
- **21 березня** – Путін підписав указ про ратифікацію договору про прийняття Криму до складу РФ;
- **25 березня** – Автономна Республіка Крим і Севастополь окуповані ЗС РФ [12].

Наслідки окупації Криму. Дослідники цієї проблематики акцентують увагу на тому, що російська збройна агресія кардинально змінила військово-політичну обстановку як довкола України, так і на європейському континенті. Домінантою впливу за рівнем воєнної загрози слід вважати анексію Криму й нарощування на його території потужного військового угруповання Росії.

Значення Криму як плацдарму для подальшої військової експансії обумовлене насамперед його унікальним географічним положенням. Розташування півострова в центрі Азово-Чорноморського регіону дозволяє контролювати весь цей регіон, відзначав В. Горбулін [2]. Найпершим геополітичним наслідком втрати Криму для України є суттєве зменшення її впливу в Чорноморському регіоні, а також потенційної можливості бути одним із ключових регіональних гравців (зокрема в рамках ОЧЕС та ГУАМ).

Якщо виходити із засад класичної геополітики, то, безперечно, Росія отримала вагомий геополітичний вигравш і повернула собі вплив у Чорноморському регіоні. До анексії Україна юридично контролювала близько третини Чорноморського басейну, їй дісталася найбільш приваблива частина радянського спадку. Більше неї контролювала тільки Туреччина. Росія отримала досить скромну частину на сході. Після березневих подій 2014 року Україна втрачає приблизно більше половини того, що в неї було.

Також Україна втратила стратегічні підприємства, багаті родовища корисних копалин у надрах моря, котрі могли б диверсифікувати та посилити енергетичну незалежність країни від російських вуглеводнів, зазначав Ю. Мателешко[13].

Нагальними проблемами сьогодення залишаються питання мінімізації наслідків анексії Криму як в економічному, так і в оборонному аспектах. Деталізуючи ці положення, В. Горбулін відмічав: варто лише за-

значити, що, наприклад, через українські морські порти проходить близько 80–90 % обсягів експорту зерна, продукції металургійної, хімічної, машинобудівної й іншої промисловості. Росія своїми агресивними діями на шляхах комунікацій між українськими портами й Босфором може створити, за певних умов, критичну ситуацію для української економіки.

Перебування флоту й військово-повітряних сил Росії в Криму дозволяє їй контролювати акваторії Чорного та Азовського морів і забезпечує найкоротший вихід у Середземне море й Атлантику. Однак стратегічність значення російських військово-морських сил на Чорному морі завжди викликала сумнів, з огляду на турецький контроль над Чорноморськими протоками (Босфор і Дарданелли) [14]. Тому і за часів російського самодержавства, і за радянського періоду «боротьба за протоки» була одним з основних стратегічних завдань армії та флоту Росії й СРСР на південно-західному напрямку.

Разом з тим не існує жодних обмежень для застосування з території Криму військової авіації, ракетних військ і засобів технічної розвідки, що значно підвищує стратегічні можливості Росії щодо контролю Причорномор'я та всього Східного Середземномор'я.

З часу анексії Криму РФ розпочала створення на його території повноцінного й самодостатнього міжвидового угруповання своїх військ. Як стверджував міністр оборони Росії С. Шойгу, вже наприкінці 2014 року в його складі було 96 з'єднань і частин [15]. На сьогодні чисельність російських військ у Криму становить близько 24 тис. військовослужбовців. А за збереження тенденції подальшого нарощування сил не виключено, що Російська Федерація зможе подвоїти чисельність свого військового угруповання на півострові й довести її до 43 тис. осіб [16].

Зазначимо, що світова спільнота, хоча із затримкою, рішуче засудила дії РФ в Криму. 21 березня 2014 року усі 57 держав-учасниць ОБСЄ ухвалили рішення про відправку в Україну Спеціальної моніторингової комісії (СМК), яка продовжує свою роботу і сьогодні. На Росію країнами Євросоюзу накладені економічні і політичні санкції, які завдають колосальних збитків РФ, блокують вирішення багатьох нагальних програм, як, наприклад, спорудження «Північного потоку-2».

Європейський Союз також засуджував будівництво Керченського мосту без згоди України та нещодавнє відкриття його залізничної секції. «Це – кроки до подальшої примусової інтеграції незаконно анексованого півострова із Росією та ще одне порушення суверенітету та територіальної цілісності України. Євросоюз очікує від Росії забезпечення безперешкодного та вільного доступу усіх суден до та з Азовського моря через Керченську протоку згідно з нормами міжнародного права. Незаконні обмеження такого доступу й досі тривають і мають негативні економічні наслідки для українських портів на Азовському морі та цілого регіону», – йдеться у заяві Високого представника ЄС Жозефа Бореля [17].

Як зазначав В. Горбулін, вирішальну роль відіграють, безперечно, санкції ЄС і США. Водночас не варто применшувати і вплив, що справляють санкції, запроваджені Канадою, Японією, Норвегією, Швейцарією,

Австралією, Новою Зеландією (загалом близько 40 країнами світу), а також Парламентською асамблеєю Ради Європи.

Санкції дуже суттєво впливають на економіку Росії, що можна вже сьогодні спостерігати майже за всіма основними макроекономічними показниками. Згідно з офіційним звітом Міністерства фінансів Росії, вплив капіталу з країни за 2014 рік становив 151 млрд дол. США. За оцінками російських експертів, у поточному році РФ може втратити ще 110–130 млрд дол. США. Втрати РФ від санкцій за період 2014–2020 рр. становлять 150 млрд дол. США [18].

Разом з цим відзначимо, що найбільш складним і актуальним питанням, яке стоїть перед нами, є проблема повернення, або реінтеграції Криму до складу України. Щодо цього питання існує чимало передбачень і прогнозів. Наведемо окремі з них.

Перспектива зупинення російської інвазії та майбутня перемога з поверненням анексованого Криму та окупованих територій Донбасу можливі винятково шляхом консолідації Заходу на основі спільних ліберально-демократичних цінностей, зазначає професор І. Я. Тодоров [19].

Серед позитивних трендів сьогодення у питанні Криму можемо назвати наступне:

По-перше, Україна, Німеччина та Франція ведуть перемовини на рівні МЗС про створення «нормандського виміру» щодо проблем анексії Криму [20].

По-друге, політичні зміни реально оцінюють перспективи повернення Криму, враховуючи існуючі реалії. Зокрема, Д. Разумков – Голова Верховної Ради України, зазначав, що повернення Криму – процес довгий і складний [21].

А віцепрем'єр України В. Резніков передбачає реінтеграцію Криму через 25 років.

Тема реінтеграції Криму і Донбасу ґрунтовно аргументована в Стратегії національної безпеки 2020 р., яка затверджує комплекс практичних заходів для вирішення існуючих гуманітарних проблем українців, що живуть на окупованих територіях [22].

Прийняття нової Стратегії національної безпеки України, яка враховує існуючі виклики і загрози – надзвичайно важлива подія. Вона дає відповіді щодо формування нових підходів і механізмів збереження України як незалежної держави, здатної повернути окуповані території Донбасу та реінтегрувати Крим.

Адже, як зазначав В. Горбулін, в Україні на рубежі 2020–2025 рр. є тільки два шляхи: або стати сильною державою, або зіштовхнутись з реальною небезпекою поглинання агресором.

Маємо надію, що Україна відстоюватиме перший шлях і поверне анексовані території завдяки мудрій дипломатії керівництва за солідарної підтримки світової спільноти та міжнародних інституцій, у першу чергу ООН та ОБСЄ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Російсько-український конфлікт: стан, наслідки, перспективи розвитку подій (аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. 2014. № 5-6.
2. Горбулін В.П. Донбас і Крим: ціна повернення: монографія/ за заг. редакцією В. Горбуліна та ін.; К.: НІСД. 2015. С. 43.
3. В.П. Горбулін. Мой путь в зазеркалье. Не только путевые заметки. Брайт-Букс, 2019. 280 с. С. 241; Горбулін В.П. Гібридна війна: все тільки починається. URL: <https://niss.gov.ua/en/node/1854>; Горбулін В.П. Гібридна війна як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. URL: https://zn.ua/ukr/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu_.html
4. Березовець Т. Анексія: Острів Крим. Хроніки «гібридної війни». 2015. 576 с.
5. Мателешко Ю. Анексія Криму Росією та її геополітичні наслідки // Геополітика України: історія і сучасність: збірник наукових праць. Вип. 1 (14). /ред. кол.: І. В. Артьомов (голова) та ін. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2015. 236 с. С. 119-130.
6. Тодоров І. Українські і міжрегіональні відмінності в контексті російської агресії проти України у 2014-2015 рр. // Геополітика України: історія і сучасність: збірник наукових праць. Вип. 1 (14). /ред. кол.: І. В. Артьомов (голова) та ін. – Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2015. 236 с. С. 29-42; Тодоров І. Агресія Росії проти України: виклики демократичним цінностям (англомовна) // Геополітика України: історія і сучасність: збірник наукових праць. Вип. 1 (24). / ред. кол.: І. І. Черленяк (гол. ред.) та ін. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2020. 184 с. С. 7-17.
7. Центр Разумкова. URL: <http://razumkov.org.ua/>; 112.ua. URL: <https://ua.112.ua/>; Європейська правда. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/>; Борисфен Інтел. URL: <https://bintel.org.ua/>
8. Як Україна Севастополь «окупувала». URL: <https://ua.krymr.com/a/29375484.html>
9. Угода між Україною і Російською Федерацією про принципи формування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_020#Text
10. Сілантьєва-Папп К. В. Гібридні війни на пострадянському просторі (1990-2014 рр.): дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Наук. керівник Тодоров І.Я. Ужгород, 2020.
11. Григорець Т. Основні етапи та тенденції розвитку українсько-російських відносин 1991-2006 рр. URL: http://www.niss.gov.ua/book/Vlasyuk_mon/09-2.pdf
12. Артьомов І. В. Виклики збройної агресії як каталізатор перезавантаження зовнішньої політики України // Міжнародний науковий вісник: збірник наукових праць / ред. кол. І. І. Вовканич (голова) та ін. Вип. 1-2 (19-20). Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2019. 304 с. С.73-75.
13. Мателешко Ю. Анексія Криму Росією та її геополітичні наслідки // Геополітика України: історія і сучасність: збірник наукових праць. Вип. 1 (14). /ред. кол.: І. В. Артьомов (голова) та ін. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2015. 236 с. С. 119-131.
14. Russia's prize in Crimea resonates in history but has little strategic benefit for navy. URL: https://www.washingtonpost.com/world/europe/russias-prize-in-crimea-resonates-in-history-but-has-little-strategic-benefit-for-navy/2014/03/13/39bcc6a2-a9df-11e3-b61e-8051b8b52d06_story.html
15. Россия развернула в Крыму полноценную войсковую группировку. URL: http://ria.ru/defense_safety/20150330/1055465190.html
16. Росія нарощує військову присутність у Криму. URL: <http://ua.interfax.com.ua/news/general/270547.html>
17. ЄС: анексія Криму залишається прямим викликом міжнародній безпеці. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/03/16/7243787/>

18. Анексія Криму: аналітики Bloomberg підраховали втрати Росії за 5 років. URL: <https://www.5.ua/polityka/aneksiia-krymu-analytyky-bloomberg-pidrakhuvaly-vtraty-rosii-za-5-rokiv-188593.html>
19. Тодоров І. Демократичні цінності перед викликом російської зовнішньої політики // Геополітика України: історія і сучасність: збірник наукових праць. 2 (23). /ред. кол.: І. І. Черленяк (голова) та ін. – Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2019. – 190 с. С. 7-15;
20. Україна та Німеччина обговорюватимуть створення «норманді» по Криму. URL: https://zn.ua/ukr/POLITICS/ukrayina-ta-nimechchina-obgovoryuvatimut-stvorennnya-normandi-po-krymu-349655_.html?version=complete
21. Разумков про деокупацію Криму: «Швидко ми цього не зробимо». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-razumkov-pro-deokupatsiiu-krymu/30615822.html>
22. Указ Президента України № 392/2020 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України». Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>

REFERENCES

1. *Rosiy's'ko-ukrayins'kyu konflikt: stan, naslidky, perspektyvy rozvytku podiy (analytychna dopovid' Tsentru Razumkova) [Russian-Ukrainian conflict: state, consequences, prospects (Razumkov Center analytical report)]. Natsional'na bezpeka i oborona – National security and defense, 5-6 [in Ukrainian].*
2. Gorbunin, V.P. (2015). «Donbas i Krym: tsina povnennyya [«Donbass and Crimea: the price of return]. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
3. Horbulyn, V.P. (2019). *Moy put' v zazerkal'ye. Ne tol'ko putevyye zametki [My way through the looking glass. Not just travel notes]. Brayt-Buks [in Russian];* Horbulyn, V.P. (2016). *Hibrydnaviyina: vsetil'ky pochynayet'sya [Hybrid war: it's just beginning].* Retrieved from <https://niss.gov.ua/en/node/1854> [in Ukrainian]; Horbulyn, V.P. (2015). *Hibrydna viyna yak klyuchovyy instrument rosiys'koyi heostrategiyi revanshu [Hybrid war as a key tool in Russia's geostrategy of revenge].* Retrieved from https://zn.ua/ukr/internal/gibridnaviyina-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu_.html [in Ukrainian].
4. Berezovets, T. (2015). *Aneksiya: Ostriv Krym. Khroniky «hibrydnoyi viyny» [Annexation: The island of Crimea. Chronicles of the “hybrid war”] [in Ukrainian].*
5. Mateleshko, Yu. (2015). *Aneksiya Krymu Rosiyeyu ta yiyi heopolitychni naslidky [Russia's annexation of Crimea and its geopolitical consequences].* I.V. Artyomov (Eds.). *Heopolityka Ukrayiny: istoriya i suchasnist' – Geopolitics of Ukraine: History and Modern Times, 1 (14), 119-130.* Uzhhorod: DVNZ «UzhNU» [in Ukrainian].
6. Todorov, I. (2015). *Ukrayins'ki mizhrehional'ni vidminnosti v konteksti rosiys'koyi ahresiyi proty Ukrayiny v 2014-2015 rr. [Ukrainian interregional differences in the context of Russian aggression to Ukraine in 2014-2015].* I.V. Artyomov (Eds.). *Heopolityka Ukrayiny: istoriya i suchasnist' – Geopolitics of Ukraine: History and Modern Times, 1 (14), 29-42.* Uzhhorod: DVNZ «UzhNU» [in Ukrainian]; Todorov, I. (2020). *Ahresiya Rosiyi proty Ukrayiny: vyklyky demokratychnym tsinnostyam [Russia's aggression against Ukraine: challenges to democratic values].* I.I. Cherlenyak (Eds.). *Heopolityka Ukrayiny: istoriya i suchasnist' – Geopolitics of Ukraine: History and Modern Times 1 (24), 7-17.* Uzhhorod: DVNZ «UzhNU» [in Ukrainian].
7. Tsentrazumkova [Razumkov Center]. (n.d.). razumkov.org.ua. Retrieved from <http://razumkov.org.ua/> [in Ukrainian]; 112.ua. [112.ua.]. (n.d.). ua.112.ua. Retrieved from <https://ua.112.ua/> [in Ukrainian]; Yevropeys'ka Pravda [European truth]. (n.d.).

- www.eurointegration.com.ua*. Retrieved from <https://www.eurointegration.com.ua/> [in Ukrainian]; Borysfen Intel [Borisfen Intel]. (n.d.). *bintel.org.ua*. Retrieved from <https://bintel.org.ua/> [in Ukrainian];
8. Yak Ukrayina Sevastopol' «okupuvala» [How Ukraine «occupied» Sevastopol]. (n.d.). *ua.krymr.com*. Retrieved from <https://ua.krymr.com/a/29375484.html> [in Ukrainian].
 9. *Uhoda mizh Ukrayinoyu i Rosiys'koyu Federatsiyeyu pro pryntsypy formuvannya VMS Ukrayiny ta VMF Rosiyi na bazi Chornomors'koho flout kolyshn'oho SRSR [Agreement between Ukraine and the Russian Federation on the principles of formation of the Ukrainian Navy and the Russian Navy on the basis of the Black Sea Fleet of the former USSR]*. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_020#Text [in Ukrainian].
 10. Silant'yeva-Papp, K. V. (2020). *Hibrydni viyny na postradyans'komu prostori (1990-2014 rr.) [Hybrid wars in the post-Soviet space (1990-2014)]*. Doctor's thesis. Uzhhorod [in Ukrainian].
 11. Hryhorets', T. *Osnovni etapy ta tendentsiyi rozvytku ukrayins'ko-rosiys'kykh vidnosyn 1991-2006 rr. [The main stages and trends in the development of Ukrainian-Russian relations in 1991-2006]*. (n.d.). *www.niss.gov.ua/book*. Retrieved from http://www.niss.gov.ua/book/Vlasyuk_mon/09-2.pdf [in Ukrainian].
 12. Art'omov, I.V. (2019). *Vyklyky zbroynoyi ahresiyi yak katalizator Perezavantazhennya zovnishn'oy ipolityky Ukrayiny [Challenges of armed aggression as a catalyst for restarting Ukraine's foreign policy]*. I.I. Vovkanych (Eds.). *Mizhnarodnyy naukovyy visnyk – International Scientific Herald*, 1-2 (19-20), 73-75. Uzhhorod: DVNZ «UzhNU» [in Ukrainian].
 13. Mateleshko, Yu. (2015). *Aneksiya Krymu Rosiyeyu ta yiyi heopolitychni naslidky [Russia's annexation of Crimea and its geopolitical consequences]*. I.V. Artyomov (Eds.). *Heopolityka Ukrayiny: istoriya I suchasnist' – Geopolitics of Ukraine: History and Modern Times*, 1 (14), 119-131. Uzhhorod: DVNZ «UzhNU» [in Ukrainian].
 14. *Russia's prize in Crimea resonates in history but has little strategic benefit for navy [Russia's prize in Crimea resonates in history but has little strategic benefit for navy]*. (n.d.). *www.washingtonpost.com*. Retrieved from https://www.washingtonpost.com/world/europe/russias-prize-in-crimea-resonates-in-history-but-has-little-strategic-benefit-for-navy/2014/03/13/39bcc6a2-a9df-11e3-b61e-8051b8b52d06_story.html [in English].
 15. *Rossiya razvernula v Krymu polnotsennuyu voyskovuyu gruppirovku [Russia has deployed a full-fledged military grouping in Crimea]*. (n.d.). *ria.ru/defense_safety*. Retrieved from http://ria.ru/defense_safety/20150330/1055465190.html [in Russian].
 16. *Rosiyi naroshchuye viys'kovu prysutnist' u Krymu [Russia is increasing its military presence in Crimea]*. (n.d.). *ua.interfax.com.ua*. Retrieved from <http://ua.interfax.com.ua/news/general/270547.html> [in Ukrainian].
 17. *YES: aneksiya Krymu zalyshayet'sya pryamym vyklykom mizhnarodniy bezpetsi [EU: annexation of Crimea remains a direct challenge to international security]*. (n.d.). *www.pravda.com.ua*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2020/03/16/7243787/> [in Ukrainian].
 18. *Aneksiya Krymu: analityky Bloomberg pidrakhuvaly vtraty Rosiyiza 5 rokiv [Annexation of Crimea: Bloomberg analysts estimate Russia's losses in 5 years]*. Retrieved from <https://www.5.ua/polityka/aneksiya-krymu-analityky-bloomberg-pidrakhuvaly-vtraty-rosiiza-5-rokiv-188593.html> [in Ukrainian].
 19. Todorov, I. (2019). *Demokratychni tsinnosti peredyklykom rosiys'koyi zovnishn'oyi polityky [Democratic values before the challenge of Russian foreign policy]*. I.I. Cherlennyak (Eds.). *Heopolityka Ukrayiny: istoriya I suchasnist' – Geopolitics of Ukraine: History and Modern Times*, 2 (23), 7-15. Uzhhorod: DVNZ «UzhNU» [in Ukrainian].
 20. *Ukrayina ta Nimechchyna obhovoryuvatymut' stvorennya "normandi" po Krymu [Ukraine and Germany will discuss the creation of a «normandy» for Crimea]*. (n.d.). *zn.ua/ukr*. Retrieved from https://zn.ua/ukr/POLITICS/ukrayina-ta-nimechchina-obgovoryuvatymut-stvorennya-normandi-po-krimu-349655_.html?version=complete [in Ukrainian].

21. Razumkov pro deokupatsiyu Krymu: «shvydko my ts'oho ne zrobymo» [Razumkov on the deoccupation of Crimea: «Quickly we will not do this»]. (n.d.). www.radiosvoboda.org. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/news-razumkov-pro-deokupatsiiu-krymu/30615822.html> [in Ukrainian].
22. Ukaz Prezydenta Ukrayiny № 392/2020 «Pro rishennya Rady natsional'noyi bezpeky i oborony Ukrayiny vid 14 veresnya 2020 roku. «Pro Stratehiyu natsional'noyi bezpeky Ukrayiny» [Decree of the President of Ukraine № 392/2020 «On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine». «On the National Security Strategy of Ukraine»]. (2020, September 14). Ofitsiyne internet-predstavnytstvo Prezydenta Ukrayiny. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> [in Ukrainian].